O’ZBEKISTONDA JADIDCHILIK HARAKATINING KELIB CHIQISHI, RIVOJLANISHI VA AHAMIYATI

Navoiy Innovatsiyalar Universiteti Surxondaryo kampusi

Tarix yo’nalishi talabasi

Usanov Nurmuhammad

Annotatsiya: XX asr boshlarida shakllangan jadidchilik harakatining kelib chiqishi, rivojlanish bosqichlari va O'zbekiston tarixidagi ahamiyatini tahlil qiladi. Jadidchilikning asosiy g'oyalari, maqsadi va vazifalari, shuningdek, harakatning jamiyat hayotiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Maqolada jadidlarning ma'rifiy, madaniy va siyosiy faoliyati, ularning milliy o'zlikni anglashga qo'shgan hissasi va O'zbekistonning mustaqillik yo'lidagi kurashidagi roli yoritiladi. Shuningdek, jadidchilik harakatining saboqlari va ahamiyati bugungi kun nuqtai nazaridan baholanadi.

Kalit so'zlar: jadidchilik, ma'rifatparvarlik, milliy o'zlik, Turkiston, usuli jadid, madaniy islohot, syosiy harakat, taraqqiyot, mustaqillik, XX asr.

Аннотация: В данной статье анализируются возникновение, этапы развития и значение движения джадидизма, сформировавшегося в Узбекистане в начале XX века, в истории Узбекистана. Рассматриваются основные идеи, цели и задачи джадидизма, а также влияние движения на жизнь общества. В статье освещаются просветительская, культурная и политическая деятельность джадидов, их вклад в национальное самосознание и их роль в борьбе за независимость Узбекистана. Также оцениваются уроки и значение движения джадидизма с точки зрения сегодняшнего дня.

Ключевые слова:Джадидизм, Просветительство, Национальное самосознание,

Туркестан, Усули джадид (Новый метод), Культурная реформа, Политическое движение, Прогресс, Независимость, XX век.

Annotation: This article analyzes the emergence, stages of development, and significance of the Jadid movement, which took shape in Uzbekistan at the beginning of the 20th century, in the history of Uzbekistan. The main ideas, goals, and objectives of Jadidism, as well as the impact of the movement on the life of society, are examined. The article highlights the educational, cultural, and political activities of the Jadids, their contribution to national identity, and their role in the struggle for Uzbekistan's independence. The lessons and significance of the Jadid movement are also assessed from today's perspective.

Key words: Jadidism, Enlightenment, National Identity, Turkestan, Usuli Jadid (New Method), Cultural Reform, Political Movement, Progress, Independence, 20th Century.

KIRISH

Jadidchilik harakati XIX asrning 80-yillarida Qrimda Ismoilbek Gasprinskiy yetakchiligida qrimtatarlar orasida paydo bo‘lgan. Bu harakat vakillari o‘zlarini dastlab taraqqiyparvar deb atashgan, keyinchalik esa “jadidlar” nomi bilan mashhur bo‘lgan. O‘sha davrda ilg‘or fikrli ziyolilar, mahalliy aholi dunyo taraqqiyotidan orqada qolayotganini sezib, jamiyatni isloh qilish zarurligini tushunishgan.

Aslida jadidchilik harakati siyosiy yo‘nalishga ega bo‘lib, uning rivojlanish va mag‘lubiyatga uchrash davrlarini to‘rt bosqichga ajratish mumkin: Turkiston, Buxoro va Xiva hududlarida bu davrlar 1895–1905, 1906–1916, 1917–1920 va 1921–1929 yillarni o‘z ichiga oladi. Birinchi davrda Turkistonda Rossiya imperiyasining

mustahkam o‘rnashuvi kuzatilgan. Rossiya vakillari mahalliy xon va amirlarning hokimiyatini cheklab, ularni o‘z manfaatlari uchun vosita sifatida ishlatishgan, shu bilan birga sarmoyadorlar uchun qulay sharoit yaratishgan. Shu davrda mahalliy aholining diniy e’tiqodi va urf-odatlariga e’tibor kamaygan, hayotiy va ilmiy saviyasi yuqori qozilar tajribasiz shaxslar bilan almashtirilgan, poraxo‘rlik va ijtimoiy-siyosiy adolatsizlik kuchaygan. Madrasalar va maktablar faoliyati cheklangan, joy nomlari ruscha atamalar bilan almashtirilgan, hatto ba’zi mahkama jarayonlarida qozilarga xoch taqilgan. Muhammadali xalfa Sobir o‘sha davrni o‘zining “Xitobnoma”sida (1898) yaxshi tasvirlagan.[1].

Jadidlar orasida turli tabaqalardan — hunarmand, dehqon, savdogar, mulkdor va ulamolardan — ilg‘or fikrli shaxslar mavjud edi. Ziyolilar dastlab chorlik hukumatiga qarshi kurashni xalqni asriy qoloqlikdan uyg‘otish bilan boshlashga qaror qilgan. Shu tariqa jadidchilik harakati Turkistonda o‘z faoliyatini olib borishga imkon topdi. Jadidlar orasida yetuk olimlar, zamonaviy bilimdon mutaxassislar va madaniyat arboblari yetishib chiqib, yurtni obod qilish va milliy mustaqillik yo‘lida kurashganlar.

Jadidlarning ustuvor maqsadlari quyidagilardan iborat edi: yangi usul maktablarini rivojlantirish; qobiliyatli yoshlarni chet elga o‘qishga yuborish; ma’rifiy jamiyatlar va teatr truppalari tashkil etish; gazeta va jurnallar chop etish orqali xalqning ijtimoiy-siyosiy ongini oshirish, va Turkistonda milliy demokratik davlat barpo etish. Jadid ziyolilari birlashgan holda bu ishlarni amalga oshirishni maqsad qilgan.[2].

Jadidchilikning asosiy g‘oyalari va vazifalari: Turkistonni orqaqarilik va diniy xurofotlardan ozod qilish, shariatni isloh qilish, xalqni ma’rifat bilan ta’minlash; Buxoro va Xivada konstitutsiyaviy monarxiya va parlament, keyinchalik demokratik respublika tuzish orqali erkin va farovon jamiyat qurish; milliy valyutani joriy etish va milliy qo‘shin tashkil etish.

Jadidchilik harakati Toshkent, Farg‘ona, Buxoro, Samarqand va Xiva shaharlarida ochilgan madaniy-ma’rifiy jamiyatlar asosida rivojlangan. Turkistonda jadidchilikni ilgari surgan asosiy shaxslar: Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abduqodir Shukuriy, Ajziy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Majid Qori Qodiriy, Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo’jayev, Toshpo’latbek Norbo’tabekov, Fitrat, Fayzulla Xo‘jayev, Usmonxo’ja Po‘latxo’jayev, Abdulvohid Burhonov, Sadriddin Ayniy, Abdulqodir Muhiddinov, Obidjon Mahmudov, Hamza, Cho‘lpon, Is’hoqxon Ibrat, Muhammadsharif So’fizoda, Boltihoji Sultonov, Rahmonberdi Madazimov, Fozilbek Qosimbekov, Polvonniyoz hoji Yusupov va Bobooxun Salimov.[3].

Ismoil Gasprali (1851–1914) Sharq xalqlarining ma’rifatparvarlik harakati — jadidchilikning asoschisi hisoblanadi. U ta’lim tizimida yangi, dunyoviyroq usullarni joriy qilgan, an’anaviy maktablarning mohiyatini tubdan o‘zgartirgan. Gasprali o‘z darsliklari va qo‘llanmalarida musulmon mamlakatlaridagi boshlang‘ich maktab tizimiga katta ta’sir ko‘rsatdi va milliy-ta’lim tizimini modernizatsiya qilishga asos soldi.

Uning ta’imiy g’oyalari jamiyat taraqqiyotiga, diniy bag‘rikenglikka va ilm-fan rivojiga asoslangan edi. Gasprali yangi o‘qitish metodlarini nafaqat Qrimda, balki Tatariston, Qozog‘iston, Boshqirdiston, Turkmaniston, Tojikiston, O‘zbekiston, Qirg‘iziston, Ozarbayjon, Turkiya, Shimoliy Fors va Sharqiy Xitoyda qo‘llagan. U milliy maktablar uchun darsliklar va qo‘llanmalarni nashr ettirdi.[4].

Gasprali shuningdek, matbaa ishchilari kasaba uyushmasi va «Kambag‘al musulmonlarga yordam berish jamiyatlari», «Kutubxona jamiyatlari» tashkil etilishida faol ishtirok etgan. Uning g’oyalari liberal ruhda, jamiyatning evolyutsion rivojlanishiga, turkiy va slavyan xalqlarning do’stligiga, musulmon va xristianlarning diniy bag‘rikengligiga yo‘naltirilgan edi.

Jadidchilik harakati o‘zini vatanparvar va taraqqiyparvar deb hisoblagan ziyolilar tomonidan boshlandi. Harakat siyosiy va ma’rifiy xususiyatga ega bo‘lib, uning rivojlanish davrlari Turkiston, Buxoro va Xiva hududlarida quyidagicha bo‘lgan:

1. 1895–1905 – Rossiya podsholigi mustahkam o‘rnatildi, mahalliy aholining ehtiyojlari inobatga olinmadi, diniy urf-odatlar mensimadi.

2. 1906–1916 – Madrasalar va maktablar faoliyati cheklangan, mahalliy nomlar ruscha nomlar bilan almashtirilgan, qozilarga xoch taqilgan.

3. 1917–1920 – I-jahon urushi va fevral inqilobi davri, jadidlar siyosiy talablarni ilgari surdi.

4. 1921–1929 – Sovet davrida jadidlar ta’qibga uchragan davr.

Jadidchilikning asosiy maqsadlari:

- Umummilliy ma’rifatni yuksaltirish
- Milliy ongni rivojlantirish
- Xalqni milliy birlik va mustaqillikka yetaklash
- Mamlakatda yuksak madaniyatni egallash

Jadidlar dasturi:

1. Yangi usul maktablar tarmog‘ini kengaytirish

2. Iqtidorli yoshlarni chet ellarga o‘qishga yuborish

3. Ma’rifiy jamiyatlar, teatr truppalari, gazetalar va jurnallar orqali xalqning ijtimoiy-siyosiy ongini oshirish

Asosiy jadidlar:

Mahmudxo‘ja Behbudiy – Samarqandning Baxshitepa qishlog‘ida tug‘ilgan, diniy olim oilasidan. Turkiya va Rossiyada yangi maktablar bilan tanishib, o‘z hududida maktablar tashkil qilgan.

Munavvarqori Abdurashidxonov – O‘rta Osiyo jadidchilik harakatining yetakchisi, yangi usul maktablarining asoschisi, teatr tashkilotchisi va shoir.

Abdulla Qodiriy – O‘zbek romanchiligining asoschisi, yangi o‘zbek adabiyotining namoyandasi.

Abdurauf Fitrat – Tarixchi, filolog, yozuvchi, dramaturg, o‘zbek tili va adabiyoti asoschilaridan biri, Buxoroda «Yosh buxoroliklar» partiyasini tashkil etgan.

Abdulhamid Cho‘lpon – Shoir, yozuvchi, dramaturg, tarjimon, tanqidchi va jamoat arbobi.

Boshqa mashhur jadidlar: Abdulla Avloniy, Fayzulla Xo‘jayev, Said Ahmad Vasliy, Ubaydulla Xo‘jayev, Hamza Hakimzoda Niyoziy.[5].

Jadidchilik Ta’limi va Yangi Usul Maktablari

- Ismoil Gasprali 1884-yilda birinchi jadid maktabini tashkil etgan, 40 kun ichida 12 nafar o‘quvchini savod chiqargan.
- Uning o‘qitish metodikasi “usuli savtiya” yoki “yangi usul” nomi bilan mashhur bo‘lgan.
- Maktablar ikki bosqichli edi:

1. Ibtidoiy bosqich – 4 yil davom etgan, o‘quvchi eski maktabda 10 yil o‘qigandek bilim olgan.
2. Ikkinchi bosqich – Arab, fors, turkiy tillarda bemalol so‘zlashish va rus tilida

erkin gapirish.

Jadidlar Rossiya, Turkiya, Misr va boshqa mamlakatlar bilan aloqada bo‘lib, tajriba almashgan. Andijondagi «Taraqqiyparvar» tashkiloti maxfiy ishlarda faol bo‘lgan.[6].

Jadidchilikning Ijtimoiy-siyosiy Roli

- Xalqni diniy xuquq va qoloqlikdan ozod etish
- Shariatni bosqichma-bosqich isloh qilish
- Milliy hukumat va mustaqil davlat qurish yo‘lida kurashish
- Milliy madaniyat, valyuta va qo‘shinlarni yaratish

XIX asr oxiri va XX asr boshida Turkiston ziyolilari chor Rossiyasining mustamlakachilik zulmidan qutilish va milliy davlatchilikni tashkil etishda jadidchilik harakatining roli katta bo‘lgan.[7].

XULOSA

Ismoil Gasprali va uning asos solgan jadidchilik harakati Sharq xalqlarining ma’rifatparvarlik tarixida muhim o‘rin tutadi. Gasprali yangi o‘qitish usullarini joriy etish orqali musulmon jamiyatida diniy va dunyoviy bilimlarni uyg‘unlashtirishga, milliy-ta’lim tizimini modernizatsiya qilishga xizmat qilgan. U o‘z g‘oyalari va darsliklari orqali nafaqat Qrim, balki Turkiston, Tatariston, O‘zbekiston, Qozog‘iston va boshqa musulmon hududlarida ta’limni rivojlantirishga katta hissa qo‘shgan.

Jadidchilik harakati o‘zining maqsad va vazifalarida milliy ongni rivojlantirish, xalqni ma’rifatparvarlik va demokratik qadriyatlar ruhida tarbiyalash, yangi usul maktablar tarmog‘ini kengaytirish, iqtidorli yoshlarni chet ellarga yuborish va ma’rifiy jamiyatlar orqali ijtimoiy-siyosiy ongni oshirishni ko‘zlagan. Bu harakat Turkiston va

Markaziy Osiyo xalqlari milliy mustaqillikka erishish va rivojlanishda muhim siyosiy va madaniy poydevor yaratgan.

Shuningdek, jadidlar milliy taraqqiyot, diniy bag‘rikenglik va xalqaro hamkorlik tamoyillarini ilgari surib, o‘z zamonasining ilg‘or ziyolilari sifatida jamiyatning ijtimoiy va ma’rifiy hayotiga sezilarli hissa qo‘shgan. Shu tariqa, jadidchilik harakati XX asr boshlarida Turkiston va boshqa musulmon hududlarida ma’rifiy va siyosiy o‘zgarishlarning katalizatori sifatida tarixiy ahamiyatga ega bo‘ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. O‘zbek sovet entsiklopediyasi, 2-jild, T., 1979
2. Qosimov S., Behbudiy va jadidchilik, “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati”, 1990
3. Aliev A., Mahmudxo‘ja Behbudiy, T., 1994
4. Ahmedov S., O‘limdan qo‘rqmagan mutafakkir, 1989
5. Rizaev Sh., Padarkush, “Vatan” gazetasi, 1994
6. To‘xliyev N. va boshq., Toshkent ensiklopediyasi, 2009
7. Oltinbek Olim, Jadid adabiyoti namoyondalari: Abdulla Avloniy, 2022